

Հայ գիւղ մը տեսնուի, թէպէտ հոն ալ եկողին դիմացը կատաղի շներ կ'ենլին, սակայն ի վերջոյ կը գտնուի գիւղացի մը՝ որ քեզ պաշտպան կը կանգնի եւ իմանալուն պէս իրողութիւնը կ'երթայ կը կանչէ գիւղին երկրագոյնը, որ կամ հիւրասիրութեան իւր բնածին զգածումէն մղուած կամ պաշտօնական բաց յանձնարարութեան ստիպումով՝ բնակարան ու սպրուստ կը հոգայ: Սակայն եւ այնպէս մեք մեզի շատ զօռարաւ ամէն տեղ դիրութիւն պիտի գտնենք, եթէ Հաստատութեան երկու անդամները որ վիճենա մեր աշխատութեանց մասնակցած էին, հայ չըլլային, այսինքն՝ ճարտարագետ Թ. Լիսիցեան: Մի միայն ասոնց պարտական ենք, եթէ աւստրիական արշաւանքը կրցաւ իւր ծրագիրը փայլուն եղանակաւ գլուխ հանել եւ ամէն փորձանքներէ ողնադամ ազատիլ:

Համարողութեան գագաթնակէան էր մեր բնակութիւնն իշմահին, ուր կը նստի Նաթողիկոսը: Վերջին այցելութենէս ի վեր՝ որ քսանուշորս տարի կ'ըլլայ, շատ բան փոխուած է հոն: Վայելու ժատեսնագարան մը կառուցուած է աշխատելու սենեակներով: Քառորդ դար յառաջ ուրիշ կերպ էր: Հոգեւոր ճեմարանը կոթողական շէնքով մը օծուած է, եւ նոյն իսկ Նաթողիկոսն իրեն համար շքեղ բնակարան մը կանգնել կու տայ: Կորին վեհափառութիւնը մեծ հետաքրքրութիւն ցոյց կու տար Հայկական գեղարուեստի խուզարկութեան յառաջացման եւ խոստացած ձեռքէն եկածն ընել: Թանգարան

մըն ալ կառուցուած է, որ չափազանց նշանաւոր ժողովածոյքներ կը պարունակէ եւ իշմահին տաճարին գանձատանց ու մատենագարանին ձեռագրաց հետ միացած՝ բարձր գաղափար մը կու տայ Հայոց երբեմնի կարողութեանը: Խաչիկ Վարդապետ բրիլլէ ձեռքն առած՝ պեղումներ կատարած է, որոնց արդիւնքները մեզ մեծապէս կ'օգնեն: Այսպէս՝ ներկայ ժամանակիս հոգին իշմահին մէջ ալ կազմուելու վրայ է:

Ամենէն հաճոյական օրերն անցուցիւք Աղեքսանդրապոլ կարանեանց ընտանիքին քով: Թեեւ հոն առիթ կար քաղբին մօտերը գտնուող ուսական զօրանոցը հետալուցելու, սակայն մենք զմեզ սկզբունքով հեռու բռնեցինք նման զննութիւններէ: Քաղբին շրջակայքն՝ ուսումնասիրելու առատ տաղձ կ'ընձեռէր: Յակոբ կարանեանց պարագայ ժամերը կը զգաղցնէր զմեզ՝ ցոյց տալով իւր թանգարանին ժողովածոյքներն, եւ զանազան հանդէսներ կը սարքէր՝ Հայկական բարձր ու սովորութիւնները մեզի ծանօթացնելու նպատակաւ: Սեղանները կը կէտին հինգ եղբայրներէ բաղկացեալ բազմանդամ եւ ի միասին բնակող ընտանիքի մը կերակրեղծները բառնալով: Հայկական սովորութեան համաձայն՝ կարգուած դամադան չէր յոգներ ամէն մէկը մի առ մի, գեղեցիկ վարդանուշն անգամ, բաժակաճառ խօսելու յորդորելէ, եւ նուազածութիւնը նուագէին շքեղարձ եւ առանձնակի պարի եղանակներ, զոր լսելով մեր զօրաստէր պատանիներն անգամ պիտի հրձուէին անտարափոյս:

Թրգմ. Ե. Դ. ԱՅԾԱՆ

Թ. ՍՏՂՁԻՆՈՎՍԿԻ

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ՀԱՅ ԱՍՏՈՒԱԹԱՇՈՒՆՉԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԶԱՆՔԵՐ ՈՍՎԱՆԵՆ ՅԱՌԱՋ

Եստուածաշունչի տպագրութեան առաջին ջանքն, որչափ իմ քաղաճ տեղեկութիւններս կը հասնին՝ կ'ենլէ մինչեւ 1585:

Ազարիա Ջուղայիցի Կաթողիկոսն Սոյո, Հալեպի մէջ՝ «տօն Լեօնաւոս Սիտոնեան եպիսկոպոսին», առջեւ կաթողիկէ հաւատոյ դաւանութիւն տալով 1585 Ապր. 10ին՝ իր եւ հայ եպիսկոպոսներու ստորագրութեամբ եւ կնքով՝ հետը կը զրէ նաեւ նամակ մ'առ Գրիգոր ԺԳ. Ս. Բահանայապետն Հռոմայ նոյն Թումախանաւ, եւ Յովհաննէս եպիսկոպոսին ու Գրիգոր Սարկաւազին ձեռքը կը յանձնէ Հռոմ Ս. Բահանայապետին տանելու, եւ ասոնք ալ նոյնը կը կատարեն: (Բնագիր՝ Վատիկ. Մտնդրն. Հայ ձեռ. 2.)

կաթողիկոսը կը զրէ յիշեալ նամակին մէջ. «... իմացաք եւ զիտացաք զվթու-
թիւնն եւ զմտածութիւնն եւ զշտայն առանձնական որ քո սրբութիւնդ ունի ի մեզ
որդոցդ հայոց աւելի քան զայն ընդհանրական որ ունին ամենայն քրիստոնեայք. քանզի ի Հռոմ տուեալ ես քո երանութիւնդ մեր ազգին եկեղեցի եւ օթարան եւ
բազում ողորմութիւն եւ յետոյ մէկ դասատուն մի վասն ուսուցանելոյ տղայոց հայոց,
եւ ավեր չինել նոր պատմա զիր գեղեցիկ ի հայոց լեզու եւ քանզի քո սրբութիւնդ
կու կամի օգնել եւ կանգնեցուցանել զմեզ ի յայսմ տնանկութենէս հոգեւոր եւ
մարմնաւոր, եւ վասն պատնելոյ զմեզ քո սրբութիւնդ առնէ որպէս բարի հովիւ որ
թողու. ՂԺ. ոչխարն վասն գտանելոյ զմինն որ կորուսաւ եւ վասն միաւորելոյ զմեզ
ի գոգն սուրբ եկեղեցոյն հռոմայական առնես որպէս առնէ հաւս իւր ձագերուն. եւ
որպէս առնէ ողորմած մայրն որդոց իւրոց սիրելոց եւ որպէս արար[ար] հայրն անառակ
որդոյն: Վասն որոյ վառեցաւ այսչափ հուրս ի սիրտս մեր եւ եմք բորբոքեալք այսպէս
որ փոշեմանեմք զանցեալ ժամանակն, եւ ուրախանամք ի ժամանակս առաջիկայ եւ
ուսամք զի ուրախացուք շատ եւ աւելի վասն ժամանակի որ գալոց է. վասն որոյ
անդադար գոհութիւն մատուցանեմք... մեք եմք որպէս զերկիր ցամաքեալ որ կու
հայի ջրոյ որ ի յերկնից. եւ որպէս փափաքէ եղջերս յաղբերս ջուրց. եւ որպէս սա-
տաֆն հայի ցօղոյն... ամենս ի միասին եւ ի յամենայն մեր պատարագն եւ յաղօթս
աղաչեմք հանապաղ վասն երկայն աւուրց եւ կենաց առողջութեանց վասն քո սրբու-
թեանդ եւ վասն բարձրանալոյ սուրբ աթոռոյն առաքելական եւ եկեղեցոյն Հռոմս եւ
վասն միաւորութեան քրիստոնէից եւ զամենայն ինչ որ գիտէ քո սրբութիւնդ որ
պիտոյ է մեզ. եւ մինչ էաք ի հալապ յետի անգամս եւ Ծրովեալ իջաք վասն այլ
ուրիշ կովոյ ի մեր ազգին մէջն, նա այս ասացեալ մեր եղբայրն սիւտոնիա եպիսկո-
պոսն երբ որ առաջի մեզ զդաւանութիւնն սուրբ հաւատոյ թարգմանեալ ձեռամբ սիրա-
կան որդոյն մերոյ սարկաւազ Գրիգորի ի հայոց գիր եւ ի լեզու եւ գովութեամբ ասա-
ցեալ պարոն տիրոջն եւ զի ասացեալ դաւանութիւնն է ուղարկեալ ի քո սրբու-
թենեդ եւ ի սրբոյ եկեղեցոյն հռոմական կաթողիկէ եւ առաքելական որ անեալ է ի
հոգոյն սրբոյ եւ ոչ կարէ սղալել. (Ընկալաք ի վերայ մեր աչացն եւ զլսոյն եւ կար-
դացաք առաջի մեր եպիսկոպոսացն եւ քահանայիցն եւ ժողովորոցն ի հալապ եւ ի
սիս եւ ձեռնագրեցաք եւ մուհրեցաք մեր մուհրովն կաթողիկոսութեան եւ կու զրկենք
այս գրովս զասացեալ յովաննէս վարդապետ եւ եպիսկոպոս մեզ փոխանորդ եւս
առաւել կու ուղարկեմք ի հետն զասացեալ Գրիգոր սարկաւազն քանի մի տղայով
վասն ուսման ի դասատուինն. եւ ասորոհաժողովն գրեմք զի հայոց: Վասն զի ի
յամենայն ազգս հայոց որ պատմուի ի պէտս ամենայն ազգին հայոց, վասն զի ի
շունչ ընդ ամենն. եւ կու նստի գինն. ԲԾ. կամ ԳԾ. Ֆ"ը մէկն. եւ չի գտնելի եւ
յոյժ պիտանի է վարդապետաց եւ հայրապետաց եւ քահանայից: Գրեմք հայր սուրբ
որ բազում դրամ խարժ կու լինի ի յայս պատմայս բայց ապաւինելով ի քո առատա-
ձեռնութիւնդ երանութեան քո ի բազում շահս հոգեւորս որ առնիցէ քո սրբութիւնդ
սմ մեր ազգին եւ այնոցիկ որք փափաքին ուսանիլ զհայոց լեզուն եւ զգիրն.
ինչորի ունիմ ապաւինելով ի քո սրբութիւնդ զայս շնորհս առաւել եւ ի յայս
պատմայս կարէ ծառայել ասացեալ յովաննէս եպիսկոպոսն եւ Գրիգոր սարկաւազն եւ
մարգո անգոնն որդի արքայոյ որ իւր հայրն հասկացող էր. բայց գրիգորն առաւել
պատմաին համար կու զրկենք, վասն որոյ անձն առնեմ զոսոս քո սրբութեանդ քան

որ կարեմք: Նմանապէս եցոյց մեզ պարոն տէրն սիտոնեաւ եպիսկոպոսն զդառնալ տարոյն եւ վասն նորոգման տուեմարից եւ զպատճառից բայց մեք միայն ոչ կարեմք խախտել յառաջ քան զպլազդիք վասն առ ժամայն ինչեպք ըմբռնեալ ի յանօրինաց թէ միութիւն արարեք ընդ Ֆռանկաց. եւ ոչ ունիմք զիրք որ խօսին այսմ տուեմարից արարաք մեզ վէճիլ զսասցեալ վարդապետ յովաննէս եպիսկոպոսն որ ուսանիցի լաւ զայս տուեմարեղէնս՝ բայց մեր ազգին տուեմարեղէն ուղարկեցեք զի ամբն ուսանիցիմք եւ մեք ինիցիմք առաջինքն եթէ այլք գայցեն զհետ մեր...»

Տարակոյս չկայ որ ուսումնասէր եւ եռանդուն Ս. Բազանայապետն Հայ Աստուածաշնչի տպագրութեան գործին հետամուտ ելած պիտի ըլլայ, ինչպէս յաջորդ ժամանակներու գէպքեր ենթադրել կու տան. սակայն այս պարագայիս հետազոտութեան տակաւին միջոց չունեցայ: Վերոյիշեալ նամակին մէջ «զգաւնալ տարոյն եւ վասն նորոգման տուեմարից», կոչածն է «Տոմար Գրիգորեանն. Թաւրտեանական», այսինքն՝ Նոր Տոմար, որ 1584ին Հռոմ տպագրուած էր Հայերէն լեզուաւ:

Հաւատոյց Տարածման Ս. Ժողովոյ (Propaganda) շարաթական Նիստերուն Արձանագրութեանց մէջէն, զորս 1912ին ըստ մասին քննելու շնորհն ունեցայ բաղառաբար՝ Վսեմ. Կարդինալ Գահերիցուն բարեհաճ թոյլտուութեամբն, Հայ Աստուածաշնչի տպագրութեան ձեռնարկութիւններու հանդիպեցայ եւ այլ շատ կարեւոր տեղեկութիւններու, որոնք ցայսօր ուրիշ որեւէ տեղէ մը ծանօթ չէին: Այսպէս 3 Փետր. 1632ին (Nr. 1632, 116), Առաջարկուն (Ponente) կը հաղորդէ, թէ Զմիւռնիայէն, Վենետիկի հասարակատեութեան ներկայացուցչին Հայ թարգմանը՝ Թովհաննէս Մովսէս, կ'առաջարկէ Ս. Ժողովոյ ինչ ինչ պայմաններով՝ որ Հայոց Լատինաշառնչ տպուի Հռոմ, որպէս զի չըլլայ թէ Հայերն, ինչպէս իւր յառաջ քրիստոնէին, հերետիկոս Հոյանտաղոց քով տպել տան: Ս. Ժողովն կ'որոշէ սոյն նիւթին վրայ ծանրութեամբ խորհիլ, եւ առ այժմ Թովհաննէս Մովսէսի գրել, որ Հայերն ետ կեցրէն Հոյանտա տպել տալէն, եւ կրնայ յոյս տալ որ Հռոմ նոյնը պիտի տպէ: Եւ որովհետեւ Նախօրեւանի Հայ Արքեպ. Fr. Augustinus կ'առաջարկէր Լատինաշառնչ տպել տալ, զոր Դոմինիկեան Հայք թարգմաններ են, կ'որոշուի գրել նոյն Արքեպիսկոպոսին, որ աշխարհաբար թարգմանութեան ընդօրինակութիւնը զրկէ:

1630—1634 տարիներու արձանագրութիւններու մէջ կան Թովհաննէս Մովսէս եւ Զաքարիա Երեւանցի Կ. Պոլսոյ կաթողիկէ Հայ Պատրիարքներու մասին բազմաթիւ պատմական տեղեկութիւններ, զորոնք ուրիշ առթիւ պիտի հրատարակեմ: Մեր նիւթին համար նշանաւոր է 1634 Թուեմ 5ի նիստը (1634. 61, 46), որուն սկիզբը կը ծանուցուի որ Թովհաննէս Պատրիարքն Կ. Պոլսոյ, ի Հռոմ Ս. Մարիամ Մգիպտացի Հայոց եկեղեցւոյն օթարանին մէջ հոգին առ Աստուած աւանդելէն յառաջ՝ հրամայած է, որ Հայերէն Լատինաշառնչ մը, զոր հնագոյն օրինակի մը վրայէն ինքն անձամբ ընդօրինակած եւ շքեղ զարդարած է, Ս. Հօրն Մերում Ուրբ. Ը.ին տարուի տրուի, եւ ինքն Պատրիարքն յանուն Հայ ազգին կը խնդրէ, որ Ս. Բազանայապետը զայն տպագրել տալ հաճի: Ս. Բազանայապետն հրամայած է՝ որ նոյնը յանձնուի Վատիկանի գրապետին, որ սոյն գործին հետամուտ ըլլայ:

Սոյն Աստուածաշունչն այսօր Վատիկանի Մատենադարանի մեծ սրահին մէջ է, ստեղծագործութեան բազմերանգ գեղեցիկ նկարն, որ ապակոյ տակ ի տես զրուած է, հիացումը կը զարթոնցանէ տեսնողներուն: Այս Աստուածաշունչն անձամբ հետազոտած

եմ եւ բազմութիւն ուղղութիւններ ու յաւելումներ նշանակած եմ Յ. Վ. Միսի-
ճեանի ցուցակին (Հանդ. Ամս. 1892, էջ 212) վրայ, ի մասնաւորի ծաղկող նշա-
նակուած է այն տեղ «Թովաէփ», Վարդապետ, որ սխալ է, եւ «յվս», ինչպէս կը
ստորագրէ Թովհանէս Նուլ ամէն տեղ, պէտք է կարդալ ուղիղ՝ «Թովհանէս»:

Թէ Վատիկանի զրադարանապետն որչափ ինչ ինքնաձեռն տարած է տպագրութեան
ձեռնարկելու, առ այժմ կը ֆիայ անձանօթ:

Թովհ. Նուլին սրտակիցն եւ վիճակակիցն Զաքարիա Նրեւանցի Պատրիարքն
Կ. Պոլսոյ (տ. Հանդ. Ամս. 1911, Եր. եւ Փետր.) նոյնպէս հետամուտ եղած է հայ
Աստուածաշունչի տպագրութեան:

1637 Սեպ. 22ին (1637, 374. 21) Ս. Ժողովը հայագէտ Piromalին հրա-
մայած է, որ հայերէն Լատինաբանիչ լատիներէն Աստուածաշունչին (Vulgata)
հետ համեմատէ եւ նշանակէ՝ Թէ արդեօք սխալ կամ մոլոր բան մը կայ հայերէն
բնագրին մէջ:

1637 Յոյ. 14ի Նստին մէջ (1637, 388. 7) Ս. Գահը կը ծանուցանէ Ս. Ժո-
ղովին՝ որ Պոլսոյ Հայոց Զաքարիա Պատրիարքը Տէր Թովհ. Մովսէսի հայ կաթողիկէ
քահանային առ Սրբազան Հայրն մեր Ուրբ. Ը. Քահանայապետն զոված է, որպէս զի
իր կողմանէ եւ յանուն իւր՝ հաւատոյ դաւանութիւն տայ եւ ինդրէ՝ որ Աստուածա-
շունչը, որ Ուորիոսի եւ Արիդիոսի օրով հայերէն թարգմանուած է, քննուի, սրբա-
գրուի եւ տպուի ի պէտս Հայոց որ իւր իշխանութեան տակ են: Կը խնդրէ նաեւ որ
Թովհ. Մովսէսի կաթողիկէ հայ քահանային որդին Միքայէլ՝ Հռոմ Ուրբ. դպրանոց
ընդունուի: Ս. Քահանայապետը կը հրամայէ որ դաւանութիւնը քանի մը Կարդինա-
լոյ առջեւ առնուի, իսկ միւս խնդիրքները կատարելու խնամ տանի Ս. Ժողովն:

1638 Եռնուար 30 Նստին մէջ (1638, 16. 23) հայ Աստուածաշունչի տպա-
գրութեան վրայ կը խորհուի, եւ կ'որոշուի, ոչ Թէ Եւթանանից թարգմանութիւնը,
այլ Վուլգատայի հայերէն թարգմանութիւնը տպագրել. եւ որովհետեւ յունարէն
Նոր Կտակարան ըստ Վուլգատայի հրատարակուեցաւ, պէտք է նախ հայերէն Նոր
Կտակարան ըստ Վուլգատայի հրատարակել, որով թերեւս Հայերը նաեւ Հինն ու-
նենալ կ'ուզեն:

1638 Փետր. 22ի Նստին մէջ (1638, 55. 26) հայ Աստուածաշունչի յիշեալ
թարգմանութեան գործին համար՝ կ'որոշուի ի Toscanillaէ Հռոմ կանչել Fr. Gaspar
հայն, Ս. Փրանկիսկոսի 3-րդ Կարգէն, ի Կ. Պոլսոյ Պօղոս Piromalին, որպէս զի Թովհ.
Մովսէսի եւ հայագրի Fr. Giovanni Դոմինիկեանին հետ հայերէն Հին թարգմանու-
թիւնը համեմատեն Վուլգատայի հետ եւ ուր որ պէտք տեսնեն՝ սրբագրեն. ամբողջ
Դատելոյ մէջ փնտռուի, որ եթէ ուրիշ լաւ հայագէտ Աստուածաբաններ կան, Հռոմ
կանչուին որպէս զի այս գործին զգաղեն:

1638 Եւլ. 19ի Նստին մէջ (1638, 126. 46) կը ծանուցուի Թովհ. Մովսէսի
առաջարկութիւնը՝ որ Վատիկանի մայրերու վրայէն նոր հայ տառ ձուլուի Նոր Կտա-
կարանը տպելու համար, վասն զի Propagandaի տպարանին տառերը չեն բաւեր:
Կ'ընդունուի առաջարկութիւնը եւ կը հրամայուի կատարել:

1639 Մարտ 21ի Նստին մէջ (1639, 263. 30) կը ծանուցուի Թովհ. Piromalի
զեկուցումը՝ որ հայերէն Նոր Կտակարանի համեմատութիւնը վերջացած է, որ եւ կը
խնդրէ Ս. Ժողովէն երկու հայագէտ Աստուածաբան անուանել, որպէս զի քննութիւն
կատարեն: Ս. Ժողովը կ'որոշէ Պօղ. Piromalին:

1639 Յուլ. 18ի Նստին մէջ (1639, 312. 17) կը ծանուցուի՝ որ Յովհ. Մոլնոյ, որ Պոլսոյ հայ Պատրիարքին գործերուն ներկայացուցիչն է, կը խնդրէ որ փութան հայ տառ ձուլելու Նոր Կտակարանն ու Սաղմոսը տպագրելու համար: Ս. Ժողովը կը հրամայէ փութացրել սոյն գործը:

1639 Օգ. 19ի Նստին մէջ (1639, 338. 28) կը ծանուցուի Պոլսոյ հայ Պատրիարք Զաքարիայի նամակը, որ կը խնդրէ հայ Աստուածաշունչ ձևն եւ Նոր Կտակարանի տպագրութիւնը փութացրել: Ս. Ժողովը կ'որոշէ անմիջապէս սկսիլ Նոր Կտակարանի տպագրութիւնը նորաձոյլ տառերով:

Այս գրքերը տպագրութեամբ լոյս տեսած չեն, որչափ ինքի ծանօթ է, եթէ Սաղմոսն այն չէ, զոր 1642ին Յովհաննէս Թարգմանիչ Անկիւրացի (Յուաննի Մօլինո) ի Վենետիկ ի տպարանի Սալգաթառ տպագրած է, ինչպէս նաեւ Ենոքհայոց Թիսուս Որդի:

Նոր Զուգայի Ամենափրկչեան տպարանն ալ առաջին անգամ սկսած է տպագրել հայ Աստուածաշունչը իբր 1650ին, սակայն չէ կրցած կատարել: Ասիկայ կ'իմանանք ըստատուր Վ. Նոր Զուգայիցայ յօրինած Պարսից Պատմութենէն, զոր հրատարակած է անգրանիկ հայ լրագիրն «Ազգարար», 1795ին, էջ 233. «Իսկ ի մէջ ազգին հայկազն» նախ ի նորս ջուգայ սահմանեցին զտպագրատուն որպէս զպարզ օրինակին, ի վեր անդր գրեցաք. բայց գիրն եւ մեքանն եւ թուղթն սակս տհասութեան սակաւօք իմիք ապականեալ. որպէս յայտնապէս երեւի արդեօք ի տպեալ գրեանցն: Ուր եւ անդ բազում գրեանց՝ որք տպեցին, սկսան ընդ որոց եւ Տօլէ Վաստաթաշունչ գիրն, այլ վասն մեղաց մերոց մնաց թերակատար, որպէս կայ մինչեւ ցայսօր ի միջի մերում. սա կարի լաւագոյն ունելով զթուղթն եւ զգիրն, քան զառաջին տպեալ գրեանսն: Իսկ զգիր Ոսկան Վարդապետն՝ որ եւ սա մի իսկ էր ի յիմաստնայեղ աշակիրտաց Տեսաւ յաշատոյ մեծի Վարդապետին . . . երջանափայլ Վարդապետն Ոսկան՝ այնպէս զարմանալի եւ գեղեցկագոյն գիր յօրինեաց, ըստ որում եւ հաւաստեալ յայտնի իսկ արդեօք ի յՈսկան Վարդապետի Տպեալ Աստուածաշնչոյն, որ գրեթէ՝ ոչ Վանանդեցոյնն, ոչ Մխիթարայ Արքային, եւ ոչ Թուրքուճու, եւ կամ թէ այլոց տպեալ գրեանքն կարեն ընել նմին աղանչեայք . . . »:

Ասոր կը յաջորդէ Ոսկանայ պատկերազարդ Աստուածաշունչն ամբողջապէս տպագրուած (11 Մարտ 1666 — 13 Հոկտ. 1668) որուն վրայէն տպուած են նաեւ կաթողիկէայ Հայոց 1705ին Կ.Պոլսի Պէթրի տպած Աստուածաշունչն եւ Մխիթարայ Աբրահամ Աստուածաշունչն, 1733ին տպուած ի Վենետիկ, եւ քանի մը տեղ կաթողիկէ Հայոց տպած Նոր Կտակարանն «Ըստ օրինակին Ոսկանայ», Ոսկանայ Աստուածաշունչը Վալդեստայի համեմատ սրբագրութիւններ կրած է: Անտարակոյս Հռոմի մէջ պաշտօնապէս պատրաստուած վերոյիշեալ Աստուածաշունչի վրայէն եղած են սրբագրութիւնները, քանի որ Ոսկան Վ. ի կաթողիկէ հաւատոյ դաւանութեան թուղթը կայ ի Հռոմ, ինքն Ս. Աթոռէն եւ բոլոր եւրոպացի հին կամ ժամանակակից գրողներէն՝ իբրեւ հայ կաթողիկէ Արքեպ. ճանչցուած է, եւ ես ինքնին տեսայ Հռոմ Ոսկանայ տպագրած գրքերուն ձեռագիր բնագիրները, զոր ինք Հռոմ զրկած է ի քննութիւն, եւ այն տեղ բնագիրները լատին թարգմանութեամբ երկիւն գրուած՝ քննութեան ենթարկուած են. եւ նոյն իսկ Հռոմայ մէջ 1668էն յառաջ Ուրբ. զարոյցի աշակերտ Ներսէսը քահանայ ձեռնադրած է Ս. Ժողովոյ հրամանաւ:

1668 Սեպտ. 24ի Նստին (1668, 207. 30) Արձանագրութեան մէջ կը կարդամ, ինչ Հոյանտայի Առաքելական Նուիրակը կը գրէ՝ որ Ամոգերտամի մէջ Ոսկան հայ

Արքեպիսկոպոս Կիսով տպած Աստուածաշունչին մէջ մոլորութիւններ կան: Ինքը Նուիրակը քննած է Ոսկան Արքեպիսկոպոսի, որ կ'ըսէ թէ ինք ի Հռոմ կաթողիկէ հաւատոյ դաւանութիւն տուած է եւ հաստատուն կը փայ նոյն դաւանութեան վրայ, ինքն Աստուածաշունչը կը տպէ հայ հին ձեռագիրներու համեմատ, եւ երբ տպագրութիւնը վերջանայ, պիտի ղրկէ Ս. Ժողով, որպէս զի եթէ սխալ մը կայ՝ ուղղուի: Ոսկան կը խնդրէ որ իւր մէկ աղգականը եւ ուրիշ քանի մը հայ պատանիներ Ուրբանեան դպրանոց ընդունուին քահանայութեան պատրաստելու, եւ իրեն նպաստ մը տրուի: Վասն զի Աստուածաշունչին շատ փնտրուած է եւ այլն: Կ'որոշուի որ Աստուածաշունչի տպուած մասերը ղրկէ, իրեն 50 սկուդ տրուի՝ եթէ կամաւոր մոլորութիւն մտածած չէ, իսկ պատանեաց յարմարութիւնը քննուի:

Սոյն տարին Դեկտ. 14ի Յստին մէջ (1668, 303. 27) Ոսկանայ Աստուածաշունչի տպուած մասերու վրայ եւ Բրիտոնէականի վրայ քննութիւններ կը կատարուին: Դարձեալ 1671 Մարտ 17ի Յստին Արձանագրութեան մէջ (1671, 57. 1) կը կարգաւ՝ թէ ինչպէս Ս. Ժողովն Ոսկանին հրամայած էր, որ Լիվոնոյ երթայ եւ հոն տպարան հաստատէ, հիմայ եկած է նա Հռոմ եւ կը խնդրէ՝ որ իրեն թոյլ տրուի Մարսիլիա երթալու եւ հոն տպարան բանալու, եւ կամ իրեն նպաստել հետեւեալ կերպով՝ 1. կամ տալ իրեն որ եւ է գումար մ'իւր գրամական անձկութեան մէջ (ինչպէս որ Փիորենցայի Նուիրակն ալ հաստատած էր անձկութիւնը), կամ հրաման ղրկել Քննութեան Ս. Ժողովոյ Լիվոնոյի ներկայացուցչին, որ ետ տայ իր տպած Աստուածաշունչին քսան օրինակը, զոր գրաւած է իւր մոլորութիւններ բովանդակող, եւ կամ 2. իրեն որոշ ամսական մը տրուի, եւ կամ ուրիշ կերպով մը իրեն օգնուի, այսինքն շուտով սրբագրուի Խորհրդատեարը, զոր Քննութեան Ս. Ժողովոյ ղեկած է քննելու, որպէս զի տպէ եւ ծախէ, նոյնպէս Սաղմոս եւ ուրիշ գրքեր, զորոնք պիտի ղրկէ սրբագրութեան, շուտով քննուին, որպէս զի կարենայ տպել եւ վաճառել: Կ'որոշուի՝ որ ապրուստին համար առ ժամն գումար մը տրուի, Աստուածաշունչը Բարսեղ Վ. իսկ Խորհրդատեարը P. Knab Դոմինիկեան անմիջապէս թարգմանեն եւ քննուի, որպէս զի ամենայնի խելամուտ ըլլալէն ետեւ՝ ըստ այնմ հրաման տրուի Լիվոնոյ. իսկ Ս. Ժողովոյ Քննութեան գրուի՝ որ հաճին շուտով վերջացնել քննութիւնները եւ որոշուին տան, որպէս զի Ոսկան Արքեպիսկոպոսն այնմ վարուի:

Ելելէ Խորհրդատեարն ու Սաղմոսը տպագրած չէ Ոսկան, անտարակոյս Ս. Աթոռէն թոյլտուութիւն չընդունելուն:

Վրեճնա, 10 Յոյ. 1913:

Հ. ԳՐ. ԳԱԼԵՄԵՆՈՐԵԱՆ

ՀՌՈՄԱՅ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1579ԻՆ Է

Ինքնասերներու քով ընդունուած էր՝ թէ Հռոմայ մէջ տպուած առաջին հայերէն գիրքն ըլլայ «Տօմար Գրիգորեանն, Եւաթոնական. Որ եղեւ իշխանութեամբ հրգոյս արքայ Փափոյն եւ այլ թագաւորացն: Կալմեցաւ ի մեծն Հռովմն, ի քաղաքն արքայ առաքելոյն ի ԹՎ. ՌԵԶԴ. Romae, ex typographia Dominici Basae, MDLXXXIII.» (= 1584):

Ասոր գլխաւոր Եկատակարանէն կ'իմանանք, թէ «Թարգմանեցաւ տօմարս եւ տօնացուցրս ի լատին լեզուէ ի հայի, եւ տրպագրեցաւ ի նոյն քաղաքն ի մեծն Հռովմ»

